

Szathmári István

A MAGYAR SZÓREND LEGFŐBB SAJÁTSÁGAIRÓL

1. Talán különösnek tűnik, hogy az Unkarilainen laitos megalakulásának 60. évfordulóján olyan nagy témakörrel tartok előadást, mint «a magyar szórend legfőbb sajátságai». Témaválasztásom tudatos volt. Ugyanis a magyarul tanulók és a magyar nyelvvel szakszerűen foglalkozók szemszögéből igyekszem röviden megvilágítani a grammatikának ezt a sajátos területet. És egyben ízelítőt is kívánok adni ünnepségünk résztvevőinek arról, hogy az elmúlt öt évben, a megindult magyar nyelv és irodalom szak keretében milyen módon vizsgáltuk a magyar nyelv morfológiájának, szerkezeti felépítésének, szintaxisának — és benne természetesen szemantikájának — a legfőbb kérdéseit. Egyébként a magyar szórendet tárgyaljuk a következő két félévben — a lehetséges részletességgel, továbbá az elmélet és gyakorlat kívánatos egyensúlyát megtartva, valamint a leíró nyelvtani tanulmányok betetőzésekként — és magyarul, mint továbbán is mindig.

2. Első kérdésünk: Miért érdemes a magyarul tanulóknak a szórenddel foglalkozni?

a) Először is azért, mert a szórendjével nagyon sok értelmi, valamint érzelmi-hangulati árnyalatot kifejezhetünk, s ezek nagyrészt szabályba foglalhatók. Azt mondhatjuk, hogy gondolatainkat, érzéseinket adekvátan a szórend felhasználása nélkül nem közölhetjük. Egy kissé túlozva megállapíthatjuk, hogy a szórend is szervezője a mondatnak, továbbá a szövegnek.

És bizony már a 2 — 3 szavas mondat kialakításába is «beleszól» a szórend. Lássunk néhány egyszerű példát:

- | | |
|---------------------------------------|---|
| (1) «Péter elment a boltba.» | = egyszerű tény közlése |
| (2) « Péter ment el a boltba.» | = Péter, azaz nem más valaki |
| (3) « A boltba ment el Péter.» | = tehát nem a moziba stb. |
| (4) « Elment Péter a boltba.» | = először nem akart, aztán mégis megtette |

(5) «(Éppen) **ment el** Péter a boltba, amikor...»

= az «elmenés» éppen
folyamatban volt, amikor...

Az eddigi példákból is világosan látszik, hogy a szórend a beszédben, a szövegben, tehát legtöbbször a mondaton túlmutatva tölti be szerepét: képes vissza- és előre is utalni.

Értelemmegkülönböztető szerepét jelzi a következő hibás felírás is:

(6) «Állandóan eceteshal kapható.» Ez a vendéglői felírás azt sugallja, hogy ott állandóan csak eceteshal kapható. Ehhez azonban a szórendet így kellett volna alakítani: «Eceteshal állandóan kapható.» (Édes anyanyelvünk 1983. 3. sz. 3.)

És érzelmi intenzitásbeli fokozatra utal a szórend ebben a mondatban:

(7) «**Állj meg** egy percre!» és «**Megállj** egy percre!» (A második variáns szigorú parancs.)

Már az eddig mondottakból láthatjuk, hogy a legfőbb szabályokat, amelyek a kiemelésre vonatkoznak, viszonylag nem nehéz elsajátítani (ezekről még természetesen szólok), de az értelmi és érzelmi árnyalatokat érintő szabályok elsajátításához már igen nagy gyakorlat szükséges. Nyilván nem véletlen, hogy pl. a magyarul jól tudó finnek beszédében is a névelő-, az igekötő, illetve szinonimahasználati hibák mellett a szórendiek maradnak meg a legtovább.

b) Másodszer azért is érdemes a szórenddel foglalkozni, mert az utóbbi időben a nyelvtudomány sok tekintetben feléje fordult.

Az úgynevezett modern nyelvészet ugyanis a mondat, illetve azon belül az ige középpontba állításával, továbbá a téma — réma, más műszóval topic — comment, valamint a fókusz vizsgálatával, egyáltalán a kommunikáció és a szöveg elemzésével szinte automatikusan jutott el a szórend univerzális és az egyes nyelvekre jellemző sajátosságainak a részletes kutatásáig. Ilyenformán a szórend tanulmányozása — gyakorlati haszna mellett — elvezethet napjaink nyelvészeti elméletéhez is.

3. De térjünk vissza a magyar szórendhez. Ismeretes, hogy vannak úgynevezett «kötött» és «szabad» szórendű nyelvek.

a) Mit jelent a «kötött» jelleg?

A franciában például ez a szokásos mondatszerkezet:

(8) «Jean regarde Paul.» = János nézi Pált.

Illetve

«Paul regarde Jean.» = Pál nézi Jánost.

(Hasonló módon a németben, az angolban stb.)

Vagyis ami a magyarban alany, az a franciában az első, az állítmány előtti helyen áll; a tárgy pedig a harmadik, az állítmány utáni pozícióban. Más szóval ezekben a nyelvekben a szó mondatbeli helyének, azaz a szórendben grammatikai (szintaktikai) funkciója van. Tehát ilyen értelemben kötött a szórend.

A magyarban viszont egyéb grammatikai eszközök (zéró, illetve *-t*, *-at*, *-et* rag) jelölik az említett szintaktikai funkciókat. Ezért az alany és a tárgy helye nem kötött. Mondhatjuk azt, hogy

(9) «János nézi Pált», de ezt is:

(10) « Pált nézi János».

Ilyen értelemben a magyar az úgynevezett «szabad» szórendű nyelvek közé tartozik.

b) Mindjárt tegyük azonban hozzá, hogy — mint a korábbi példákban láttuk — a magyarban több szórendi változat lehetséges, és — mint a későbbiekben is látni fogjuk —, vannak meg nem engedett kombinációk is. Viszont a megengedett változatos jelentésűek és szabályokhoz köthetők, akkor is, ha van még feltárni való e tekintetben, különösen a lehetséges egzakt szabályokat illetően.

c) Egyébként tipológiailag a három tagú tárgyi bővítményes mondatokat véve alapul a magyarban két alapszórendi típust találunk: az egyik az SOV:

(11) «Péter levelet ír.», a másik az SVO:

(12) «Péter írja / megírja a levelet.»

Mivel azonban ez utóbbi típusban általában igekötős igeről és határozott névelős tárgyról van szó, és ismeretes, hogy mind az igekötő, mind a névelő másodlagos fejlemény a magyarban, az SVO típus (amely jellemző például a szintén szabad szórendű orosz nyelvre) későbbi alakulatnak tekinthető. Dezső László efféle tipológiai kérdéseket tárgyalván megállapítja továbbá, hogy «A magyar nyelv fejlődését nem követték legközelebbi rokon népeink, amelyek megőrizték az alany, tárgy, igei állítmány szórendi típust, viszont hasonló fejlődésen ment át a finn és az észt.» (MNY 71: 271.)

Utalhatunk azonban arra is, hogy ősi kötöttség szintén maradt nyelv-

vünkben. A jelző és jelzett szó viszonyát például csak a szórend mutatja:

(13) **jó könyv, jó könyvet, jó könyvből** stb.

Viszont a jelzős szerkezet is megindult a «szabad» szórend kialakítása felé, az *ez, az* névmási jelző esetében:

(14) «**azt a könyvet**», és «**azt a** tegnap kapott **könyvet**».

A szabad — vagy talán mondhatnánk: szabadabb — szórend létrejöttét segítette a Bárczi Gézától (Nyr. 80: 11-13) «kettős kapcsolás»-nak nevezett jelenség, amelyre példa az előbbi ragozott névmásos jelzős szerkezet is. A kettős kapcsolás tudniillik azt jelenti, hogy a mondatban a logikailag egybetartozó szavak, bizonyos szerkezetek tagjai lehetőleg mindkettőjükhez hozzáfűzött alaki eszközökkel jelzik összetartozásukat. Ezzel magyarázható, hogy e szerkezetek tagjai aztán szabadon, messze elkerülhettek egymástól. Az említett jelzős szerkezeten kívül ilyen lett a birtokos szerkezet, miután a birtokszón levő birtokos személyjelen kívül kialakult a birtokos *-nak, nek* ragja is. Pl.

(15) «A barátom**nak** a tegnap vásárolt **könyvét** kölcsönkértem.»

És kettős kapcsolású a tárgyias ragozású ige és annak határozott tárgya által alkotott szerkezet is. Pl.

(16) «Megírta a már régen esedékes **levelet**.»

Érdekességként megemlítem, hogy ritkán a mi szórendünknek is van a kötött szórendű nyelveknek hasonló szerepe:

(17) «Sok szép lány». ≈ «Sok lány szép.»

Az utóbbi szórendű mondatban a **szép** melléknév — igaz, élőszóban előtte szünettel — névszói állítmányi szerepet vesz fel.

4. Hogy a magyar szórend fő sajátságaihoz, illetve legfontosabb szabályaihoz eljuthassunk, vegyünk egy átlagos egyszerű bővített mondatot:

(18) « A törökök | 1552-ben | megostromolták | Drégely várát.»

(Megjegyzem zárójelben, hogy a vár romjai ma is megvannak Drégelypálánk falu közelében, a Börzsöny hegységben, Pesttől északra. Arany János világirodalmi szintű balladában énekelte meg a vár parancsnokának, Szondi Györgynek a vitézségét «Szondi két apródja» című költeményében.)

Tagoljuk a mondatot aszerint, hogy hova esik a hangsúly. Az egyik hangsúlytól a másikig terjedő részt «szakasz»-nak vagy «szólam»-nak mondjuk, az egyes szakaszokra eső hangsúlyt vagy nyomatékot meg «szakaszhangsúly»-nak. Mivel ebben a mondatban a szakaszok egyforma nyo-

matékúak, vagyis egyiket sem emeljük ki különösebben, az ilyen típusú mondatot «nyomatéktalan» (vagy semleges) mondatnak nevezzük. Efféle mondatok elsősorban leíró, elbeszélő művekben fordulnak elő, továbbá más jellegű írások elején, ahol a megállapításoknak még minden része egyformán fontos.

Ennek a típusnak különösebb szórendi szabályai nincsenek. Valójában mindegyik mondatrész, szerkezet állhat elöl, középen vagy hátrább. Tehát az idézett formán kívül reális variánsok a következők:

(19) «1552-ben a törökök megostromolták Drégely várát.»

(20) «Drégely várát a törökök megostromolták 1552-ben.»

(21) «Megostromolták a törökök 1552-ben Drégely várát.» Stb.

5. Több szabály köti viszont az úgynevezett nyomatékos mondatot az igen változatos kommunikációnak — mondhatnánk — a fő reprezentását.

Lássuk az előző mondat efféle variánsait:

(22) «**A törökök** ostromolták meg Drégely várát 1552-ben.»

(23) «**Drégely várát** ostromolták meg a törökök 1552-ben.»

(24) «**1552-ben** ostromolták meg a törökök Drégely várát.»

(25) «**Megostromolták** a törökök Drégely várát 1552-ben.»

Ezekben már nem egyforma hangsúlyú minden szakasz. Az első, illetve az igei állítmány előtti mondatrész mindegyik mondatban jóval nagyobb nyomatékos kap. Ide esik a mondathangsúly, ezért tekintjük ezeket «nyomatékos» mondatoknak. Egyébként az ilyen típusú mondatokban a kiemelt mondatrész és az állítmány egy szakaszba kerül.

Miért van szükség a nagyobb nyomatékra? A kommunikációs cél érdekében, azért, hogy a beszédpartner jobban megértse a közlés új, fontos elemeit. Ismeretes, hogy ilyen szempontból a mondat mint közlési egység két részre tagolódik: a «téma» és «réma», illetve más elnevezéssel a «topic» és «comment» elnevezésű részre. A téma, illetve topic a hallgató számára az előzményekből vagy a szituációból, vagy a már korábbról ismert elemeket tartalmazza. Ilyenformán bevezető, átkötő szerepe van, és biztosítja, hogy a mondatok összefüggő szöveget alkossanak. A réma, illetve comment pedig elsősorban a hallgató számára új információs elemeket öleli fel. Ilyenformán az a szerepe, hogy előrevigye a közlés kibontakozását. Többen az utóbbin belül megkülönböztetik a «fókusz»-t is, a comment legfontosabb újdonságot képviselő, fonológiai is legnyomatékosabb részét. (L. NyTudÉrt.

104: 507-514, továbbá 217-224, bő szakirodalommal.)

Lássunk példaként egy fonetikai tankönyv elejéről vett szöveget. A mondatok első szakasza mindig a tematikus, második szakasza pedig a re-matikus rész. (Az intonációval igyekszem ezt érzékeltetni.)

(26) «A fonetika a **beszédhangokkal foglalkozó tudomány**. **Beszédhangon az emberi hangjelenségeket értjük**. A beszéd-ben előforduló hangjelenségek **mindig nagymértékben egye-diek**. Tehát ahány beszédhang — **annyiféle**.»

Ez a kis szöveg jól érzékelteti a mondanivaló előrehaladását, kibontakozását is.

6. Térjünk vissza az idézett nyomatékos mondatvariánsokhoz. Az alanyt, a tárgyat, az időhatározót, majd az állítmányt emeltük ki, mint új információ. A kérdés: miben különbözik a rémát, commentet, illetve fókusz-tartalmazó nyomatékos mondat a nyomaték-talantól? Mielőtt erre a kérdésre felelnénk, hasonlítsuk még egyszer össze a két változatot. A nyomaték-talan így hangzik:

(27) «**A törökök megostromolták** 1552-ben Drégely várát.»

A nyomatékos változat meg így épül fel:

(28) «**A törökök ostromolták meg...**» stb.

Tehát a két típus két dologban különbözik egymástól. Először — és ez lehetne a magyar szórend legfőbb jellemzője, mintegy alaptörvénye — : a mondat leghangsúlyosabb eleme fókuszpozícióba, azaz az igei állítmány ragozott része elé kerül. Másodsor: ha az igei állítmány igekötős ige, akkor az igekötő elválik igéjétől, és mögötte foglal helyet.

Itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy a rendszerint hova kérdésre felelő határozóból kialakult igekötő nagy nyeresége a magyar nyelvnek, tudniillik nagyon sok funkciót el tud látni (erre most nem térhetek ki). Joggal jegyezte meg Mikko Korhonen, hogy éppen az igekötő nagyon elválasztotta a magyart a többi finnugor nyelvtől.

Nos, az igekötős ige viselkedésétől függően háromféle szórendet különíthetünk el:

a) Ha az igekötő megmarad az ige előtt, «egyenes» szórendről beszélünk, pl.

(29) «**A törökök megostromolták...**»

Tehát az említett nyomaték-talan mondatok egyenes szórendűek.

b) Ha az igekötő követi az igéjét, «fordított» a szórend, pl.

(30) «A törökök **ostromolták meg...**»

Ilyen tehát a nyomatékos mondat szórendje.

c) Ha a nyomatékotlan mondatban az állítmány a *fog* segédigével kifejezett jövő időben szerepel, vagy az *akar, tud, lehet, kell, szabad* stb. az állítmány, akkor az igekötő után az itt említett szavak állnak, s ezeket követi infinitívusban a kérdéses ige, pl.

(31) «A törökök **meg fogják ostromolni** Drégely várát.»

(32) «A törökök **meg akarják ostromolni** Drégely várát.» Stb.

Ezt a típust «megszakított» szórendnek nevezzük.

7. A jelzett két főszajátságon kívül megemlítek még néhány fontosabbat:

a) Az alanyon, a tárgyon és a határozókon kívül az állítmány is kerülhet fókusz helyzetbe. Az ilyen állítmány egyenes szórendű lesz, erős hangsúlyt kap, egyébként elhelyezkedhet a mondat élén, de a mondat belsejében is, második vagy harmadik szakaszként. Pl.

(33) «**Megostromolták** a törökök Drégely várát...» vagy

(34) «A törökök **megostromolták** Drégely várát...».

b) Jellegzetes vonása továbbá a magyar szórendnek — szemben az indoeurópai nyelvekkel és részben a finnel is — az, hogy az úgynevezett módosító elem megelőzi a módosítottat. Vagyis a jelző a jelzett szót, a fokhatározó a (különböző funkciójú) határozószót, az ige jelentését leszűkítő tárgy vagy határozó az igei állítmányt. (Vö. Nyr. 111: 438.) Pl.

(35) **szép ruha; nagyon jól; házat épít; hangosan olvas**

c) Külföldieknek nem könnyű elsajátítani az úgynevezett «kirekesztő» és «összefoglaló» szórendet. Azt mondjuk pl.

(36) «**Kevesen** jöttek el.»

(37) «**Ritkán** szólal meg.»

(38) «**Senki se** szólt hozzá.»

Ezekben az esetekben a kiemelt, fókusz helyzetű elemekben (*kevesen, ritkán, senki se*) tagadás, kirekesztés rejlik, s utánuk — mondhatnánk szabályosan — fordított szórend következik.

Az ilyen, kirekesztő szórenddel szemben áll az úgynevezett összefoglaló típus. Figyeljük meg a következő példákat:

(39) «**Mindent** kitalált.» (Tehát nem így: *Mindent talált ki.)

(40) «**Alaposan** felkészült az előadásra.»

Ezekben a mondatokban a kiemelés, a fókusz helyzet ellenére egyenes ma-

rad a szórend; a kiemelt mondatrész ugyanis összefoglaló, nagyító vagy hozzátoldó értelmű. Ilyen összefoglaló szórendet vonz a hozzátoldó is kötőszó és a gyakori *már* határozószó:

(41) «Péter is megérkezett.»

(42) «Már 5 órakor megérkezett.» (L. részletesebben: MNy. 69: 444-451.)

d) Az igekötő és az ige sorrendje utalhat az aspektusra, vagyis a cselekvés, történés befejezett vagy folyamatos voltára. Pl.

(43) «Lejött a lépcsőn, és füttyörészett.», és

(44) «Jött le a lépcsőn, és füttyörészett.»

Tehát az egyenes szórend befejezettséget és előidejűséget takar, a fordított szórend pedig folyamatosságot és egyidejűséget. (L. részletesebben: Nyr. 109: 180-184.)

8. Mivel az időm már nagyon is lejárt, ezúttal csak felsorolom, mi mindenről akartam még beszélni. Szólnom kellett volna az egyes mondatrészeknek (köztük a névszói és igei-névszói állítmánynak), az egyes mondatfajoknak, valamint bizonyos kötött szófajoknak a szórendi helyéről, illetve funkciójáról. Nem beszéltem továbbá az intonációnak és a szünetnek a szórendhez kapcsolódó szerepéről és a szórendnek, illetőleg a szórend megváltoztatásának, az inverzióknak a stilisztikai funkciójáról. De talán ízelítőnek ennyi is elég vagy éppen már sok is.